

Володимир МИЛЬКО

кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник,
відділ історії України XIX – початку XX ст.,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), mylko_v@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0531-1150>

Модернізація системи освіти в Україні у другій половині 1860–1870-х рр. (на прикладі навчальних округів)

DOI: <https://doi.org/10.15407/!!!>

УДК: 37.014+94(477)«1866/1880»

Анотація. Мета статті полягає в аналізі особливостей управління закладами освіти Київського, Харківського та Одеського навчальних округів у другій половині 1860–1870-х рр. крізь призму модернізаційних змін. **Методологічну основу** сформували історико-системний (посприяв розгляду досліджуваних процесів як взаємопов'язаних, а окремих типів навчальних закладів – як частини цілісної системи освіти), історико-порівняльний (забезпечив з'ясування спільних і відмінних рис міністерської політики на прикладі різних регіонів) та історико-генетичний (дозволив послідовно розкрити управлінські зміни з погляду причинно-наслідкових зв'язків) підходи. **Наукова новизна** визначається створенням системної картини управління та модернізації освіти крізь призму характеристики імплементації міністерської політики на прикладі навчальних округів в Україні. Акцент на особливостях і наслідках втілення відповідних ініціатив дозволив відійти від поширеної стереотипної характеристики процесів із суто негативного ракурсу та, водночас, звернути увагу на політизацію рішень. **Висновки.** Прискореній соціально-економічній розвитку формувалася запит суспільства на зростання мережі навчальних закладів усіх рівнів, адже здобуття якісної освіти почало розглядатися навіть незаможним населенням як дієвий метод самореалізації особистості. Натомість міністерський курс перебував під впливом політичної кон'юнктури й обмеженості фінансових ресурсів, а прагнення до централізації не дозволяло враховувати локальні особливості та стимулювало посилення інспекторського нагляду. В українських регіонах домінували процеси російщення, поєднуючись із побоюванням польського впливу на Правобережжі, більшою увагою до торгово-економічних губерній Півдня та високою ініціативністю місцевої громадськості на Лівобережжі. У сукупності це сприяло надмірній концентрації закладів освіти у великих адміністративних (Київ, Одеса, Харків), і навпаки, продукувало неефективні рішення щодо їх розташування у віддалених провінційних центрах.

Ключові слова: навчальний округ, попечитель, гімназія, реальне училище, інспектор, педагогічна освіта, ревізія.

Упродовж тривалого періоду розвиток освіти в Україні характеризується численними негативними тенденціями, пов'язаними з обмеженими фінансовими ресурсами, низьким рівнем матеріально-технічного забезпечення навчальних закладів, бюрократизацією системи управління та, урешті, використанням застарілої методики викладання. Водночас сучасний темп життя вимагає рішучих реформ й усвідомлення пріоритетності цієї сфери державного менеджменту. Низка перелічених проблем має схоже підґрунтя з періодом прискореної модернізації Російської імперії другої

половини XIX – початку XX ст., коли запити суспільства випереджали можливості шкільної мережі. Тогочасна мінлива політична кон'юнктура та низька бюджетна спроможність надавали освіті статусу інструменту контрольованих змін. Із цієї перспективи друга половина 1860–1870-ті рр., як період поєднання трансформації мережі навчальних закладів і певних стримуючих процесів, потребує системного аналізу на прикладі Київського, Одеського, Харківського навчальних округів.

Питання розвитку освіти досліджуваного періоду неодноразово ставало об'єктом уваги істориків¹, однак без акценту на українському контексті. Натомість персоналістичну прив'язку до одного зі згадуваних округів або локальну, до певного типу навчальних закладів, мають використані напрацювання Т.Богатової, І.Гребцової, М.Поліщука, Н.Рудницької, Л.Циганенко² тощо. Перелічені фахівці зосереджувалися на обмежених тематичних блоках, що не дозволяло комплексно поглянути на модернізацію системи освіти на всіх рівнях. Аналогічно малодослідженими залишилися результати діяльності профільного міністерства на прикладі Київського, Одеського, Харківського навчальних округів.

Помітні зміни в освітній політиці Російської імперії розпочалися після призначення обер-прокурором Св. Синоду Д.Толстого у червні 1865 р. Вже тоді було очевидним невдоволення з боку найвпливовіших сановників лібералізмом чинного міністра О.Головнина, котре дедалі наростало. 13 квітня 1866 р. Олександр II відверто заявив йому, що супроти нього існує «сильна громадська думка, і що б ти не зробив, усе тлумачиться погано», та відправив у відставку³. Звільнене місце зайняв Д.Толстой, якому за попереднію роботу обер-прокурором удалося провести низку помітних змін. У сфері освіти було виділено державну субсидію розміром 1,5 млн руб. для розвитку мережі духовних училищ⁴. Важливі наслідки для підготовки вчителів парафіяльних шкіл мало скасування у семінаріях на початку 1866 р. викладання трьох предметів: медицини, сільського господарства, природничої історії⁵.

На посаді міністра народної освіти Д.Толстой за період своєї каденції (1866–1880 рр.) змінив законодавство для фактично всіх типів закладів освіти. Нові засади його управлінської політики було сформовано «Положенням про жіночі гімназії та прогімназії» (1870 р.), «Статутом гімназій і прогімназій» (1871 р.), «Положенням про міські училища» (1871 р.), «Положенням про вчительські інститути» (1871 р.), «Статутом реальних училищ» (1872 р.), «Положенням про початкові народні училища» (1874 р.). Із середини 1870-х рр. розпочалася розробка планів університетської реформи.

¹ Алешинцев И. История гимназического образования в России (XVIII и XIX в.). – Санкт-Петербург, 1912. – С.281–310; Рождественский С.В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения: 1802–1902. – Санкт-Петербург, 1902. – С.480–600; Щетинина Г.И. Университеты в России и устав 1884 г. – Москва, 1976. – С.34–80.

² Богатова Т.В. Александр Абрамович Воскресенский, 1808–1880. – Москва, 2011. – С.151–160; Гребцова И.С. Одесский период деятельности попечителя учебного округа С.П.Голубцова // Вісник Одеського національного університету: Серія «Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство». – Т.22, вип.1. – Одеса, 2017. – С.97–108; Поліщук М.С. Учительські семінарії в Правобережній Україні в другій половині XIX ст. // Український історичний журнал. – 1994. – №4. – С.54–60; Рудницька Н.В. Професійна освіта євреїв Волині у XIX – на початку XX ст. // Там само. – 2001. – №6. – С.123–132; Циганенко Л. Педагогічна семінарія в Байрамчі: маловідомі сторінки педагогічної освіти в Бессарабії (70–80-ті рр. XIX ст.) // IV Дунайські наукові читання: гуманітарна освіта в теорії та практиці. – Ізмаїл, 2018. – С.121–124.

³ Головнин А.В. Записки для немногих. – Санкт-Петербург, 2004. – С.350.

⁴ Всеподданнейшая докладная записка Д.Толстого о деятельности православного духовного ведомства с 1 июня 1865 г. по январь 1866 г. – Санкт-Петербург, 1866. – С.41–47.

⁵ Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ РИ). – Собр.2. – Т.41. – Санкт-Петербург, 1868. – Отд.1: 1866. – №43053. – С.186–187.

Змінність попечителів навчальних округів

Для перших років після призначення Д.Толстого міністром була характерна зміна або переміщення більшості попечителів навчальних округів. Уже після цього спостерігалася низька плинність кадрів. Збереглася практика ротації попечителів між різними округами. За умови задовільної служби чиновника у віддаленому регіоні його переміщували ближче до центру імперії. Наприклад, попечитель Київського навчального округу в 1864–1867 рр. О.Ширинський-Шихматов отримав призначення до Московського. Його змінив генерал-майор П.Антонович, який залишався на цій посаді до 1880 р.

Беззаперечним авторитетом користувався С.Голубцов. У 1866–1880 рр. він очолював Одеський, а в 1880–1888 рр. – Київський навчальний округ. Будучи призначеним на першу посаду, ще не мав досвіду відповідної служби, однак забезпечив успішну реалізацію міністерського курсу. У 1875 р. під час ревізії Одеського навчального округу Д.Толстой висловив «глибоку вдячність» попечителю за його вміння вести «справу поширення просвіти»⁶.

Іншу специфіку, із погляду змінності керівництва, мав Харківський навчальний округ. За міністра Д.Толстого тут змінилися чотири попечителі. Перші два, К.Фойт (1864–1867 рр.) і О.Воскресенський (1867–1875 рр.), були людьми науки та належали до університетської корпорації. Якщо перший – це ставленик попереднього очільника відомства, то другий отримав підвищення завдяки своїй діяльності як член комітету при Св. Синоді⁷. У 1875–1879 рр. посаду попечителя обіймав досвідчений П.Жерве, який до цього керував Дерптським округом (із 1869 р.). Утім він не затримався на новій посаді у зв'язку з низкою причин. У 1879 р. тимчасовий харківський генерал-губернатор М.Лоріс-Меліков інформував міністра про численні скарги на П.Жерве, котрі свідчили, що він не користується повагою «ані серед вченого персоналу університету, ані серед юнацтва, яке виховується в ньому», і пропонував відкликати його⁸. У 1878 р. у Харкові відбулися студентські заворушення, а наступного року було вбито губернатора Д.Кропоткіна. Врешті П.Жерве пішов у відставку. Для його наступника майора М.Максимовського (1879–1884 рр.) посада попечителя стала трампліном на шляху до військової кар'єри. Менш ніж через місяць після зміни керівництва округу міністерство перепідпорядкувало університетських інспекторів від виборних рад і ректорів до попечителів округів. Це означало посилення контролю над ними для більш ефективної протидії проникненню у середовище студентів народницьких ідей.

Із метою нагляду за навчальними закладами попечителі здійснювали періодичні поїздки. Це обумовлювало тривалу їх відсутність у центрах підпорядкованих їм округів. Наприклад, О.Воскресенський, який до призначення попечителем Харківського навчального округу очолював Санкт-Петербурзький університет, у 1869 р. перебував поза містом упродовж січня – березня, у жовтні, листопаді – грудні; у 1870 р. – у березні – квітні, травні, липні, серпні, жовтні⁹. Крім частих візитів до столиці, частина його поїздок мала місцевий службовий характер і здійснювалася «з метою огляду навчальних закладів». Кожного разу виконання його обов'язків доручалося ректорові місцевого університету В.Кочетову, котрий, своєю чергою, перекладав власні повноваження на когось із деканів.

⁶ Посещение министром народного просвещения Одесского учебного округа // Журнал Министерства народного просвещения (далі – ЖМНП). – Санкт-Петербург, 1875. – Ч.182. – С.134–135.

⁷ Богатова Т.В. Александр Абрамович Воскресенский. – С.152.

⁸ Цит. за: Холмогорова Е.С., Холмогоров М.К. Вице-император. – Москва, 1998. – С.313–314.

⁹ Протоколы заседаний совета Императорского Харьковского университета и приложения к ним. – 1869 г. – №2. – Х., 1869. – С.21; №8. – С.260–261; 1870 г. – №6. – С.125; №8. – С.209.

Реформування системи початкової та середньої освіти

На території округів, які охоплювали українські губернії, упродовж досліджуваного періоду найбільш помітною була реорганізація повітових училищ на нові типи навчальних закладів (спочатку прогімназії, потім – міські училища), а також поділ гімназій на класичні й реальні. Ці процеси відбувалися з різною інтенсивністю. У першій половині 1870-х рр. кілька лівобережних та південних повітових училищ (Глухівське, Сумське, Старобільське, Ананьївське, Бердянське) започаткували формування мережі прогімназій (у новоствореному вигляді вони постали у Херсоні, Харкові, Одесі), а з другої половини 1870-х рр. уже ціла низка інших – міських училищ (крім Правобережжя). Створення останніх фактично відволікло від гімназій менш заможних і підготовлених дітей. Із самого початку міські училища були задумані «переважно для бідної частини міського населення». Крім того, замінюючи наявні трикласні навчальні заклади на чотири-, три-, дво- та однокласні, а систему предметних викладачів на підхід «один клас – один учитель», міністерство планувало скоротити витрати в малонаселених містах, посилити «моральний вплив на учнів». Утім помітний практичний ефект проявився не відразу, адже реорганізація значно затягнулася¹⁰. У 1876 р. Д.Толстой виправдовувався, що краще «мати, хоч і дещо пізніше, облаштовані міські училища, забезпечені здібними й гарно підготовленими викладачами, ніж створити нашвидкуруч погані міські училища з сякими-такими вчителями».

Перше міське училище в українських губерніях відкрилося 1873 р. в Бердянську, у доповнення до прогімназії, котра існувала з 1872 р. Швидке зростання населення в південних торгово-промислових регіонах і наявність фінансових земських ресурсів визначило прискорений розвиток тутешньої мережі цих шкіл – як нововідкритих, так і на базі повітових. До кінця 1877 р. на території Одеського навчального округу вже функціонували міські училища у Верхньодніпровську, Севастополі, Сімферополі, Катеринославі, Одесі, Херсоні, Бахмуті, Павлограді. На Лівобережжі більш активно проявилася готовність місцевої влади, земств і дворянства (нащадків колишньої козацької старшини) брати фінансову участь. Тож Чернігівська й Полтавська губернії до кінця 1870-х рр. стали лідерами за загальною кількістю міських училищ, які були відкриті майже в кожному повітовому центрі. У першій із названих вони існували навіть у позаштатному Погарі (з 1879 р.) та селі Клинцях (із 1877 р.) – центрі суконного мануфактурного виробництва¹¹.

Започаткувавши міські училища, освітнє відомство не відмовилося від паралельного типу навчальних закладів – прогімназій. За два роки, у 1874–1875 рр., вони відкрилися в Павлограді (Харківська губ.), Вознесенську (Херсонська губ.), Євпаторії та Ялті (Таврійська губ.). Необхідність у перших двох аргументувалася віддаленістю від наявних аналогічних навчальних закладів. Щодо Євпаторії та Ялти наголошувалося на специфіці їх розташування на Кримському півострові й важливості поширення російської освіти серед «караїмського й татарського» населення. Думка громадськості стала вирішальною при відкритті 1877 р. прогімназії у Житомирі. На той час невдоволення містян викликала переповненість існуючої гімназії. У пресі регулярно публікувалися повідомлення про відсутність набору до тих чи інших класів¹². Оскільки

¹⁰ Извлечение из всеподданнейшего отчёта г. министра народного просвещения за 1874 г. // ЖМНП. – Санкт-Петербург, 1876. – Ч.186. – С.135.

¹¹ Памятная книжка Одесского учебного округа на 1913–1914 учебный год. – Одесса, 1914. – Ч. I и II. – С.347–412; Памятная книжка Киевского учебного округа. – К., 1894. – Ч.IV. – С.17–111.

¹² Российский государственный исторический архив (далі – РГИА). – Ф.733. – Оп.203. – Д.1976. – 1875–1878 гг. – Л.24.

«цілі корпорації батьків» скаржилися, що доводиться виховувати дітей за кордоном, міністерство пішло назустріч, погодившись на витрати у 18,55 тис. руб.¹³

У 1879 р., коли новостворена мережа міських училищ повноцінно функціонувала, відомство дало дозвіл на відкриття низки нових прогімназій, зокрема в Єлисаветграді (тут на 35 тис. жителів існувало одне повітове училище), Бахмуті (міський голова наголошував на торгово-промислому розвитку, будівництві Донецької залізниці), Акермані (враховувалася віддаленість від Кишинєва та Одеси), Ізмаїлі (заклад був важливий для закріплення «назавжди» за Росією «знову приєднаної» частини Бессарабії після війни з Туреччиною), Черкасах (учнівський контингент планувалося формувати за рахунок сусідніх Канєва, Чигирина, Звенигородки, Переяслава)¹⁴. У всіх названих випадках це було можливим за фінансової участі громад і повітових земств. Щодо Черкас попечитель П. Антонович указував, що дозвіл на відкриття прогімназії буде надано за умови утримування й облаштування місцевим коштом. Вона потребувала менше витрат порівняно з міським училищем. Це було важливим аргументом для регіональних центрів в умовах дефіциту коштів. Із цього ракурсу варто розглядати й дозвіл 1874 р. на збільшення кількості класів прогімназій – із чотирьох до шести. До кінця десятиліття це нововведення торкнулося Старобільська, Феодосії, Прилук.

Натомість із 1875 р. гімназії почали переходити на 8-річне навчання. Їх мережа, як і реальних училищ, розширювалася паралельно, однак меншими темпами. Це відбувалося за рахунок великих губернських і регіональних торгово-промислових центрів: Києва, Одеси, Бердянська, Маріуполя. У перших двох випадках ішлося про 3-ті за ліком гімназії (1874 р.). Проте, їх було недостатньо, ураховуючи демографічний ріст і запити населення. У Бердянську в 1872 р., в умовах віддаленості від єдиної в Таврійській губернії Сімферопольської гімназії, особливо відчувалася зацікавленість міської влади й земства, які взяли на себе 80% витрат (18,6 тис. руб.). Для Маріуполя в 1876 р. ключову роль відіграв політичний чинник. «Серед різноплеминого населення цієї місцевості поширення знання російської мови» було досить повільним, тож витрати з державної казни склали трохи більше половини (майже 12,4 тис. руб.). У менш розвинутих повітових центрах, які не вирізнялися поліетнічністю, основоположною була готовність земств брати на себе головний фінансовий тягар. Це можна спостерігати на прикладі відкриття в 1872 р. гімназії в Ізюмі Харківської губернії. Для покриття витрат у 22 тис. руб. було запроваджено спеціальний земельний податок. Зі свого боку міністерство погодилося виділяти 2,1 тис. руб. У 1876 р. при відкритті гімназії в Ананьєві наводився аргумент про небезпеку для юнацтва піддатися «шкідливому» моральному впливу під час навчання в Одесі¹⁵.

Свої особливості мало формування мережі реальних училищ. Майже десятиліття до затвердження в 1872 р. статуту, із 1864 р., функції закладів освіти, які готували дітей до навчання в технічних інститутах, виконували реальні гімназії. В українських містах громади часто виступали проти їх відкриття, адже вони не надавали права на вступ до університетів. Саме під їхнім тиском міністерство пожертвувало планами відкрити по всій імперії шістнадцять реальних гімназій і зупинилося лише на п'яти. Із них три розташувалися в українських містах (Рівне, Біла Церква, Миколаїв). Ще чотирьом гімназіям (у Керчі, Харкові, Немирові, Ніжині) вдалося зберегти класичний статус¹⁶.

¹³ Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. – Т.6. – Санкт-Петербург, 1878. – Стб.682–686, 1278–1282, 1318–1321, 1334–1337, 1531–1534.

¹⁴ Там же. – Т.7. – Санкт-Петербург, 1883. – Стб.895–914, 1294–1298, 1340–1346.

¹⁵ Там же. – Т.5. – Санкт-Петербург, 1877. – Стб.584–595, 1366–1376; Т.6. – Стб.1367–1370, 1370–1374.

¹⁶ По вопросу о преобразовании реальных гимназий // ЖМНП. – Санкт-Петербург, 1861. – Ч.155. – Отд.4. – С.2–4.

Після цього відомство провело серйозну підготовчу роботу. Новостворені реальні училища були цілком відділені від гімназій. Далі для їх відкриття було обрано найбільші центри – Київ, Одесу, Харків. У подальшому брався до уваги принцип регіонального балансу й готовність громад та земств фінансувати навчальний заклад. До кінця 1870-х рр. реальні училища відкрилися у Кременчуці, Мелітополі, Катеринославі, Севастополі, Новозибкові, Херсоні, Полтаві, Ромнах. Кожного разу помітною була участь громади, земства, приватних осіб. У Києві міська дума в 1871 р. звернулася до попечителя округу й губернатора з проханням про сприяння у відкритті реального училища. Успішність клопотання перед міністерством забезпечила пожертва 73,266 тис. руб. від міського голови П.Демидова. Про популярність серед населення училища свідчила найвища в Київському навчальному окрузі кількість відмов при вступі з огляду на відсутність місць: за 1875–1879 рр. таке рішення отримали 42 особи¹⁷. Кошти П.Демидова було спрямовано на купівлю приміщення. Натомість витрати відомства за перше півріччя існування училища склали 9 тис. руб. Щоправда в наступні роки ця сума зросла до 25 тис. руб., міська дума виділяла дещо менше¹⁸. Для порівняння, державні асигнування для аналогічних нововідкритих закладів склали: Роменського – 1,5 тис. руб. (9% від загальної суми, решта – місцеві кошти), Полтавського – 9,1 тис. руб. (36%), Мелітопольського – 12,55 тис. руб. (50%), Катеринославського – 11,14 тис. руб. (54%), Херсонського – 10,78 тис. руб. (62%), Новозибківського – 20,88 тис. руб. (68%), Севастопольського – 20,1 тис. руб. (80%)¹⁹. Ці цифри демонструють традиційно вищий рівень фінансової зацікавленості громад Лівобережжя, де спостерігалася ефективна співпраця між міськими думами, земствами і дворянством. Станом на 1877 р. по всій Російській імперії участь держави у фінансуванні 67 реальних училищ, де навчалися понад 12,7 тис. учнів, складала майже 72%²⁰.

Планувалося, що реальні училища, шляхом надання практичної підготовки, зможуть ліквідувати дефіцит спеціалістів різних галузей економіки. Так, у Києві у структурі закладу функціонувало механічне відділення, у Катеринославі, Новозибкові й Севастополі – комерційні, у Полтаві – механіко-технічне, у Мелітополі навчальну програму було пристосовано до технічної та агрономічної специфіки. Додатково потреби південних портових міст у фахівцях у сфері торгівлі й підприємництва з 1862 р. задовольняло Одеське комерційне училище, єдине на всі українські губернії. Місцеве купецтво, яке його утримувало, було незадоволене системою прийому. Вступаючи до училища після 4-х класів гімназії, юнаки здебільшого завершували навчання аж у 19-річному віці²¹. Це спричинило відправку найзаможнішими купцями своїх дітей за кордон і змусило попечителя Одеського навчального округу клопотати про відкриття підготовчих курсів. Іншим заохоченням стало присвоєння відмінникам права на отримання звання особистого почесного громадянина, підвищення чину директору, інспектору, учителям наук та іноземних мов, спрощення навчальної програми²². Водночас почала зростати оплата і скорочувався відсоток учнів, які були звільнені від неї (із 50% до 20%). Пізніше адміністрація закладу звітувала, що жоден вихованець у 1860–1880-х рр. не потрапив до «згубного середовища людей, заражених соціалізмом, і не фігурував у жодному політичному процесі»²³.

¹⁷ РГИА. – Ф.733. – Оп.203. – Д.1976. – 1875–1878 г. – Л.56.

¹⁸ *Матченко И.П.* Двадцатипятилетие Киевского реального училища (1873–1898 г.): историческая записка. – К., 1898. – С.6–12.

¹⁹ Сборник постановлений... – Т.6. – Стб.937–952, 1074–1080, 1374–1378, 1497–1501, 1711–1724.

²⁰ Историко-статистический очерк общего и специального образования в России. – Санкт-Петербург, 1883. – С.96.

²¹ Сборник постановлений... – Т.4. – Санкт-Петербург, 1871. – Стб.1466–1476.

²² ПСЗ РИ. – Собр.2. – Т.44. – Санкт-Петербург, 1869. – Отд.II: 1873. – №47719. – С.331–333.

²³ Исторический очерк 50-летия Одесского коммерческого училища: 1862–1912. – Одесса, 1912. – С.103.

Загалом до 1880 р. в українських губерніях діяли 28 гімназій та 16 реальних училищ, в яких навчалися майже 15 тис. учнів²⁴. Ця кількість не задовольняла запити місцевого населення, але відображала реальну фінансову спроможність. При цьому подекуди гімназійна освіта продовжувала характеризуватися як непотрібна для незаможних верств населення, а підвищення ціни за навчання й переповненість використовувалися для фільтрації небажаних кандидатів. Найбільш гостро ця проблема стояла у великих містах (Київ, Одеса, Харків), де в окремі роки відмови отримували по 100–200 дітей²⁵.

Подолання дефіциту педагогічних кадрів

Швидке зростання кількості початкових і середніх шкіл, особливо після 1864 р., породило дефіцит учительських кадрів. Педагогічні курси при повітових училищах не виконували покладених на них завдань, тож попечителі навчальних округів клопотали про їх розширення й реорганізацію. Першим кроком стало ухвалення в 1871 р. рішення про відкриття по одній учительській семінарії на кожний округ²⁶. Відомство спочатку схвалило для цих цілей Коростишів (Київський округ), Каховку (Одеський) та Харків (Харківський). В останньому випадку не повинно було виникнути проблем, адміністративний статус міста дозволяв швидко вирішити питання з приміщенням і викладачами. Утім Харків, як і Київ та Одеса, був перенасичений навчальними закладами, тож міністерство рекомендувало обрати іншу «місцевість, більш відповідну потребам такого роду закладів». Після цього попечитель округу О.Воскресенський звернув увагу на Белгород, куди й було переведено педагогічні курси з Харкова та Курська. Утримання вчительських семінарій у великих центрах спричиняло суттєве фінансове навантаження на казну, порівняно з віддаленими містечками. До того ж вищий рівень життя ставав додатковою перешкодою для незаможних вихованців. Керуючись цими міркуваннями та відсутністю приміщень, попечитель Київського навчального округу П.Антонович клопотав про перенесення семінарії з Києва до Коростишева, а його колега з Одеси С.Голубцов зробив свій вибір на користь Каховки. В обох випадках виникли супутні перешкоди. Зокрема для Коростишева було складно підібрати викладачів, адже в Києві ці обов'язки виконували запрошені вчителі місцевих гімназій. Урешті П.Антоновичу довелося просити підвищити оклади для пошуку конкурентної заміни. Зате відкрити вчительську семінарію в Каховці не вдалося, оскільки там не знайшлося підходящого приміщення. Виходом із ситуації стала передача в 1872 р. Херсонською міською управою звільненої будівлі училища торгового мореплавства та фінансова допомога місцевого земства в ремонтних роботах²⁷. Підготовлений до переїзду з Миколаєва до Каховки навчальний заклад вирушив до губернського центру, не без допомоги земства, яке отримало квоту в 10 власних стипендіатів.

Ці вчительські семінарії ще не встигли запрацювати в повній мірі, як міністерство вирішило подвоїти (1871 р.), а потім і потроїти (1873 р.) їх кількість. Побуває думка, що Д.Толстой тривалий час неприхильно ставився до ідеї відкриття вчительських

²⁴ Университеты и средние учебные заведения в 50-ти губерниях Европейской России и 10-ти Привислянских по переписи 20-го марта 1880 г. – Санкт-Петербург, 1888. – С.20–38.

²⁵ РГИА. – Ф.733. – Оп.203. – Д.1976. – 1875–1878 гг. – Л.3–14; *Алешинцев И.* История гимназического образования в России (XVIII и XIX в.). – С.332–337.

²⁶ ПСЗ РИ. – Собр.2. – Т.46. – Санкт-Петербург, 1874. – Отд.1: 1871. – №49656. – С.732–733.

²⁷ Сборник постановлений... – Т.5. – Стб.161–170, 483–490, 1442–1443.

семінарії і пізніше змінив власне ставлення «під тиском прогресивної громадськості»²⁸. Дійсно, по відношенню до Правобережжя, у 1866 р. міністр стверджував, що «не потрібні дорогі вчителі» та «їх можна знайти у сільському духовництві»²⁹. Таку думку не поділяла місцева адміністрація, а додатково її нежиттєздатність продемонстрували політичні обставини й реальний рівень педагогічної кваліфікації православних священиків. Крім того, у наведених словах криється спрощене бачення попередніх пропозицій київського генерал-губернатора М. Анненкова. Ще в 1863 р. той доводив, що «найкращим засобом для підготовки вчителів для народних шкіл було б створення педагогічних семінарій», однак до того часу доречно використовувати потенціал духовенства³⁰. Пізніша аргументація міністерства щодо розширення мережі закладів педагогічної освіти зумовлена необхідністю у кваліфікованих кадрах та значним відставанням від сусідніх держав. Крім того, інспектори народних училищ постійно нарікали на низький рівень підготовки вчителів. Тож на території Харківського й Одеського навчальних округів нові семінарії було відкрито в Байрамчі Бессарабської (нині с. Миколаївка-Новоросійська), Вовчанську Харківської та Новому Бузі Херсонської губерній³¹.

Поліетнічний склад населення в межах Одеського навчального округу визначив деякі відмінності в розвитку системи освіти, зокрема педагогічної. Для прикладу, у середині 1880-х рр. у Таврійській губернії існувало 517 різноманітних татарських початкових училищ (медресе, мектеби, приватні, міністерські), 211 – у колоніях (німецьких, чеських, польських, литовських), 90 – православних парафіяльних, 56 єврейських (хедери, талмуд-тори, приватні), 11 – караїмських (міністерські та підпорядковані гахаму), 7 – вірменських³². Саме для перших із перерахованих і, що більш важливо, для російщення «татар-магометан», котрі нібито «фанатизуються численним духовництвом», у 1872 р. у Сімферополі було відкрито татарську вчительську школу. По відношенню до цієї групи населення міністерство намагалось проводити дуже обережну асиміляційну політику, уникаючи радикальних заходів, які могли б породити «побоювання щодо зазіхання уряду на відхилення дітей (татар – В.М.) від їхньої віри»³³. Подібна мета ставилася під час запровадження в Байрамчанській учительській семінарії окремої учнівської квоти для дітей поселенців бессарабських колоній (до 10%) та надання дозволу навчатися в усіх аналогічних закладах особам неправославного християнського віросповідання³⁴.

Порівняно з цим, різкіше проявлялися національна політика й кадрові проблеми у правобережній частині Київського навчального округу, де не існувало земств. У 1874 р. до Коростишівської вчительської семінарії додалася ще одна – в Острозі на Волині. У цьому «особливо важливому» регіоні ситуація з педагогічною підготовкою вчителів була критичною, більшість цих посад обіймали «або відставні нижчі військові чини, або волосні писарі, або ж селяни та селянки, які ледве вміють читати». Нестача кваліфікованих кадрів стримувала розвиток мережі початкових шкіл, а погане навчання в наявних викликало «нарікання й невдоволення» сільських громад. Міністерство неодноразово звертало увагу попечителя Київського навчального

²⁸ *Поліщук М.С.* Учительські семінарії в Правобережній Україні в другій половині XIX ст. – С.56.

²⁹ *Рождественский С.В.* Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения... – С.749.

³⁰ Сборник постановлений... – Т.4. – Стб.1169.

³¹ Свод главнейших законоположений и распоряжений о начальных народных училищах и учительских семинариях / Сост. П. Аннин. – Санкт-Петербург, 1880. – Ч.IV. – С.55–116.

³² Общий очерк состояния народных училищ Таврической губернии за 1887 г. / Сост. В.Штейн. – Бердянск, 1888. – С.9–10.

³³ Сборник постановлений... – Т.5. – Стб.746, 765–766.

³⁴ Там же. – Т.7. – Стб.685–686.

округу на ці проблеми. У відповідь П. Антонович незмінно наголошував на потребі у двох нових педагогічних семінаріях – на Волині й Поділлі. З огляду на дефіцит коштів, відомство погодилося відкрити лише одну – в Острозі. Місто займало центральне розташування в губернії, мало чоловічу та жіночу прогімназію і, що не менш важливо, було «колись одним із найнадійніших пунктів охорони російських інтересів»³⁵.

Доречно сказати, що ідея відкриття навчальних закладів у невеликих віддалених населених пунктах із метою економії чи рівномірної територіальної охопленості населення не завжди виправдовувала себе. У згаданому випадку з вибором містечка Байрамча для вчительської семінарії попечитель округу С. Голубцов керувався наявністю підвідомчих 14 дес. землі та придатних будівель, які використовувалися командуванням Новоросійського козацького війська. Удалося домовитися і про фінансову підтримку від земств: 3 тис. руб. від Акерманського повітового та 5 тис. від Бессарабського губерньського³⁶. Утім, коли заклад відкрився, то виявилось, що мало хто бажає в ньому навчатися. Із часом почали проявлятися вади в організації навчального процесу, вплив революційних ідей на учнів, «незадовільний стан» будівель. Урешті 1908 р. Байрамчанську семінарію було переведено до Акермана – як «більш зручного й більш культурного пункту»³⁷.

Як інший, дещо пізніший, приклад невдалого вибору віддаленого неадміністративного центру для створення навчального закладу доречно навести ситуацію з відкриттям ремісничого училища у Сумському повіті Харківської губернії. «Боротьба» між Сумами та Білопільям тривала з початку 1880-х рр. і завершилася на користь другого. Місцева влада використала аргументи щодо перенасичення повітового центру закладами освіти, дешевизни проживання й харчування, сприятливого територіального розташування. Коли ремісниче училище запрацювало (це сталося лише 1893 р.), виявилось, що «вибір місця на околиці повіту» був невдалим, проявилися прорахунки в навчанні, проблеми з матеріальним забезпеченням, а випускники не залишалися працювати в місцевих селах³⁸.

«Швидкість руху в усіх сферах громадського й державного життя, у тому числі прагнення народонаселення до освіти» спонукало профільне відомство продовжити розширення мережі семінарій для підготовки «придатних та благонадійних учителів». Тож у 1875 р. до наявних додалися ще шість, зокрема у Харківському (Вороніж) та Одеському (Преслав) навчальних округах³⁹.

Крім мережі семінарій, із 1872 р. передбачалося відкрити 7 вчительських інститутів, кожен з яких щороку мав випускати по 20 осіб. За кілька років це завдання було виконане. У 1874 р. відкрився вчительський інститут у Феодосії для Одеського навчального округу, тоді ж – у Глухові для Київського, у 1876 р. – у Белгороді (тут вже існувала згадувана семінарія) для Харківського⁴⁰.

Паралельно реорганізовувалася єврейська педагогічна освіта. Наявні рабинські училища мали стати органічною частиною загальноімперської системи навчання. У рамках цих змін із 1873 р. запрацював Житомирський єврейський вчительський інститут. Цей заклад постав на зміну місцевого рабинського училища і призначався для

³⁵ Сборник постановлений... – Т.6. – Стб.696–704.

³⁶ Циганенко Л. Педагогічна семінарія в Байрамчі: маловідомі сторінки педагогічної освіти... – С.122–123.

³⁷ РГИА. – Ф.1276. – Оп.4. – Д.705. – 1908 г. – Л.2–3.

³⁸ Журнали Сумского очередного уездного земского собрания 5, 6, 7, 8 и 9 сентября 1887 года, с приложениями. – Х., 1888. – С.166–174.

³⁹ Сборник постановлений... – Т.6. – Стб.813, 819.

⁴⁰ Пружевин А. Законы и справочные сведения по начальному народному образованию. – Санкт-Петербург, 1898. – С.434.

підготовки вчителів єврейських початкових шкіл, «слухняних обрусителів єврейської молоді»⁴¹. Незважаючи на відсутність зауважень до роботи інституту від інспекторів та його популярність серед населення, через десять років виявилось, що нібито випускників «занадто велика кількість» і мало хто з них знаходить вакансію. Тож 1885 р. заклад було закрито – начебто через його «непотрібність». За рік до цього аналогічна доля спіткала Житомирське єврейське ремісниче училище, а як причина декларувався намір влади ліквідувати «єврейську відособленість» і потенційні «шкідливі наслідки» у вигляді «поступового зближення євреїв з іншим населенням»⁴². На фоні дефіциту педагогічних кадрів таке рішення обумовлювалося винятково політичними міркуваннями, а не об'єктивними причинами.

Реформа освіти на Правобережжі України

Після повстання 1863 р. влада докладала зусиль для нейтралізації польського впливу й виховання підростаючого покоління в дусі «відданості» самодержавству. У 1867 р. імператор підтримав клопотання попечителів Київського та Віленського навчальних округів О.Ширина-Шихматова й І.Корнілова щодо збільшення для «західних губерній» (за винятком Києва) квоти звільнених від оплати за навчання в гімназіях і прогімназіях «бідних і старанних учнів [...] православного віросповідання» – із 10% до 20% від загальної кількості вихованців⁴³.

Помітна фінансова підтримка надавалася тутешнім чиновникам та педагогам «російського походження й уродженцям остзейських губерній». Із 1867 р. вони почали отримувати прогонні та підйомні (піврічний оклад) кошти. Для цього на три правобережні губернії було передбачено 3 тис. руб. «із відсоткового збору з маєтків місцевих поміщиків польського походження»⁴⁴. У наступному році частина цивільних чиновників правобережної частини Київського навчального округу (штатні службовці Університету св. Володимира, гімназій у Києві, Житомирі, Кам'янці-Подільському, Білій Церкві, Немирові, Рівному) тієї ж національної категорії, із приставкою «благонадійні» до остзейців, почала отримувати додаткову 50-відсоткову надбавку до жалування. Потрібні для цього 7665 руб. передбачалося отримати знову-таки за рахунок зборів із маєтків польських поміщиків⁴⁵.

Із 1869 р. на Правобережжі почалася реалізація цілісної реформи. Наявні дворянські училища (в Радомишлі, Луцьку, Теофіполі, Овручі, Чорному острові), повітове в Каневі та зразковий жіночий пансіон у Києві ліквідовувалися із заміною на систему 32-х двокласних чоловічих і жіночих міських училищ. Таке рішення було зумовлене «винятковими умовами громадянського побуту цього краю й міркуваннями політичного характеру». На практиці ж відбулося консервування розвитку початкової освіти у правобережних містах до кінця XIX ст. Цікаво, що відкриття училищ минуло Київ, Острого, Рівне, Чигирин. Лише в останньому з них у 1874 р. було реорганізовано повітове училище на міське з метою економії коштів⁴⁶. Пізніше міністр О.Ніколаї відверто констатував відсутність у документації пояснення причини виключення названих міст із загального переліку. Тож він припускав, що це пов'язано

⁴¹ Рудницька Н.В. Професійна освіта євреїв Волині у XIX – на початку XX ст. – С.130–131.

⁴² Сборник постановлений... – Санкт-Петербург, 1893. – Т.9. – Стб.112–114; Т.10. – Санкт-Петербург, 1894. – Стб.224–227.

⁴³ Там же. – Т.4. – Стб.422–423.

⁴⁴ ПСЗ РИ. – Собр.2. – Т.42. – Санкт-Петербург, 1871. – Отд.І: 1867. – №44120. – С.23–24.

⁴⁵ Сборник постановлений... – Т.4. – Стб.630–632.

⁴⁶ РГИА. – Ф.1149. – Оп.9. – Д.88. – 1882 г. – Л.2–7.

з існуванням у них дворянських пансіонів та повітових училищ, які готувалися до реорганізації на прогімназії. До початку 1880-х рр. на утримання вже 33-х правобережних міських училищ витрачалося майже 147 тис. руб. Коли Київська дума спробувала отримати дозвіл на відкриття аналогічного закладу, то виявилось, що такого права немає як у попечителя округу, так навіть у міністерства. Питання вирішилося після розгляду в Державній раді та внесення відповідних змін до закону 1869 р.⁴⁷

Окремо ставився амбіційний план створити всеохопну мережу зі 126 однокласних сільських училищ, виділялися додаткові кошти на підтримку парафіяльних шкіл і приватних жіночих пансіонів. Натомість міністерство не було зацікавлене в розвитку гімназій на Правобережжі. Д.Толстой стверджував, що «не потрібно відволікати від народу кращі сили, ставлячи селян шляхом [надання їм] гімназійної освіти в невластиве їм народженню становище». На його думку, підходящими для них були парафіяльні та ремісничі школи. «Винятковим талантам [...] завжди знайдеться місце в існуючих гімназіях», тож не потрібно розширювати їх мережу, щоб «задовольняти потреби в освіті дітей нечисленного класу польських поміщиків і шляхти», підкреслював міністр⁴⁸.

Відкинувши ідею подальшого розвитку мережі юнацьких гімназій (7 закладів на три губернії з 5,5 млн населення), відомство зосередило всю повноту уваги на вихованцях діючих закладів. У 1870 р. Д.Толстой звітував імператору, що в гімназіях «південно-західних губерній Київського навчального округу російська мова, завдяки попереднім заходам, які неухильно підтримуються, уже набула серед учнів панівного значення»⁴⁹. Це вимірювалося показниками успішності та спостереженнями за приватним спілкуванням «як у стінах закладів, так і на учнівських квартирах».

Реалізація плану 1869 р. поглинала майже 264 тис. руб. на рік. Про його втілення ще з 1857 р. клопотав генерал-губернатор І.Васильчиков. Лише під впливом повстання 1863 р. відбулося форсування цих задумів «для підтримання у краї духу російської народності» на противагу «польському впливу на народ». Це робилося шляхом розвитку православних церковнопарафіяльних і ремісничих шкіл, сільських народних училищ.

Паралельно цим процесам із 1869 р. по всій Російській імперії для уникнення небажаних кадрових рішень та проникнення у середовище учнів потенційно «шкідливих ідей» вибудовувалася централізована система нагляду. На місцях її основу сформував інститут інспекторів народних училищ. 34 чиновника (по одному на кожену земську губернію та Бессарабію) в повній мірі відповідали за «спостереження» за підвідомчими навчальними закладами: від характеру викладання й поповнення бібліотек до особового складу та матеріального забезпечення⁵⁰. Окремо при управлінні Київського навчального округу, винятково для народних училищ Київської, Подільської та Волинської губерній, призначалося по двоє (всього шість) інспекторів для кожного регіону. Вони мали повний контроль над цими закладами і власний колегіальний орган – раду інспекції на чолі з попечителем.

У 1873 р. кількість інспекторів народних училищ на Правобережжі довелося подвоїти, із шести до дванадцяти, у зв'язку з великою кількістю підконтрольних їм закладів освіти (450 нижчих і понад 3,1 тис. церковнопарафіяльних), неможливістю здійснювати «постійний та пильний нагляд і керівництво»⁵¹. Для всіх інших губерній

⁴⁷ Там же. – Л.6–11.

⁴⁸ Сборник постановлений... – Т.4. – Стб.1146–1212.

⁴⁹ Извлечение из всеподданнейшего отчёта министра народного просвещения за 1870 г. // ЖМНП. – Санкт-Петербург, 1872. – Ч.160. – С.40.

⁵⁰ Сборник постановлений... – Т.4. – Стб.1221–1224; Т.5. – Стб.532–549.

⁵¹ Там же. – Т.5. – Стб.1710–1724.

запровадження по одній додатковій посаді відбулося через три роки. Нововідкриті вакансії були швидко заповнені, але, зважаючи на рівень завантаженості й політичної відповідальності, майже кожного року 1–2 чиновника змінювалися. До 1880 р. на інспекторських посадах удалося втриматися статському раднику Ю.Добрашеву та колезькому асесору О.Соловійову⁵². Нерідко той, хто добре себе зарекомендував, отримав директорство в гімназії.

Ставлення громадськості до цих чиновників було досить неоднозначним. На думку авторитетного земського діяча М.Корфа інструкція 1871 р. надала «інспектору народних училищ не лише поліцейське, а й педагогічне значення»⁵³. Спектр повноважень був настільки широким, що виникали обґрунтовані сумніви в можливості їх ефективного виконання. У 1874 р. нове «Положення про початкові народні училища» зробило інспекторів ще більш впливовими завдяки зменшенню влади колегіальних училищних рад. Поступово у пресі почала регулярно з'являтися інформація про конфлікти між ними та вчителями. Поширення народницького руху загострило увагу не на виправленні вад в організації навчально-виховного процесу, а на контролі політичної «благонадійності» педагогів. «Багато інспекторів народних училищ поставилися до своєї справи винятково з точки зору слідчого [...], дозволяючи собі найприскіпливіше ставлення не лише до викладання і до дій учителя у школі, але і до його приватного життя» – відверто констатував згаданий М.Корф⁵⁴. Водночас звіти цих чиновників були чи не єдиним джерелом інформації про реальний стан початкових шкіл.

Міністерські ревізії навчальних округів

Упродовж своєї каденції Д.Толстой щороку практикував поїздки до певного регіону Російської імперії з метою ревізії діяльності навчальних округів. Двічі він ревізував Одеський (1867 р. – Керч, Миколаїв, Херсон, Одеса; 1875 р. – Катеринослав, Херсон, Миколаїв, Ананьїв, Одеса, Феодосія, Керч), по одному разу – Харківський (1870 р. – Харків) та Київський (1873 р. – Київ, Чернігів, Кам'янець-Подільський) округи. У цих роз'їздах його обов'язково супроводжував попечитель. Зазвичай до приїзду міністра приурочувалося відкриття нових закладів освіти, улаштовувалися пишні прийоми та обіди за участі окружного керівництва, представників губернської й міської влади, депутацій із регіонів, авторитетних дворян тощо.

Першочергове значення приділялося університетським центрам, зокрема Одесі. Новоросійський університет відкрився лише за два роки до першого приїзду Д.Толстого як міністра в 1867 р. Тоді він висловив занепокоєння кадровою неуккомплектованістю та непристосованістю приміщень⁵⁵. За результатами огляду для університету було виділено додаткові кошти, однак чи не щороку Д.Толстой ставив його на останнє місце серед аналогічних закладів. Щоправда, уже у звіті відомства за 1879–1881 рр. констатувалося, що в найгіршому фінансовому становищі перебуває Харківський університет. Для порівняння: за цей період заклад отримав 9 тис. руб. пожертв, тоді як Новоросійський – майже 31,5 тис. руб.

⁵² Список лицам, служащим по ведомству Министерства народного просвещения: 1880/81 учебный год. – Санкт-Петербург, 1880. – С.579–585.

⁵³ Корф Н.А. Наше школьное дело: Сборник статей по училищеведению. – Москва, 1873. – С.13.

⁵⁴ Корф Н.А. Об инспекции народных училищ // Народная школа. – 1881. – №1. – С.21.

⁵⁵ Речи и статьи графа Д.А.Толстого. – Санкт-Петербург, 1876. – С.10; Извлечение из весподданнейшего отчёта министра народного просвещения за 1867 г. // ЖМНП. – Санкт-Петербург, 1869. – Т.142. – С.10–11.

У 1870 р. Д.Толстой відвідав Харків і на зустрічі з професорським та викладацьким складом запевнив, що за чотири роки свого врядування намагався зберігати університетську автономію, котра може бути плідною, якщо використовується на користь науки та слухачів навчального курсу⁵⁶. Ці слова розходилися з реальними діями. Як відомо, спочатку в 1868 р. було запроваджено обрання професорів простою більшістю голосів ради університету замість 2/3, а 1875 р. запрацювала спеціальна комісія для підготовки змін статуту 1863 р.⁵⁷ У звіті за результатами поїздки Д.Толстой відзначив слабкість матеріальної бази, нераціональність використання орендованих приміщень. Одним із наслідків ревізії стало виділення додаткових кредитних коштів на посилення кадрового складу й розширення бібліотеки⁵⁸.

Будучи обер-прокурором Св. Синоду Д.Толстой паралельно ревізував духовні навчальні заклади. Зокрема в Кам'янці-Подільському та Чернігові восени 1873 р. він знайшов час для огляду чоловічих і жіночих гімназій, духовних семінарій та училищ⁵⁹. У 1867 р. в Керчі, де врочистий обід улаштувала міська влада, міністр у промові виділив гімназію, відкриту 1863 р. зусиллями місцевої громади на базі повітового училища. Заклад отримував майже у 2,5 рази більше коштів від міста, порівняно з державним фінансуванням. У Херсоні обід ініціював губернський предводитель дворянства Є.Касінов, тому Д.Толстой відзначив матеріальний внесок (100 тис. руб.) цієї верстви в побудову для місцевої гімназії «кращої будівлі у всьому Одеському навчальному окрузі»⁶⁰.

Особливою пишністю на честь міністра вирізнявся банкет у Києві 21 жовтня 1873 р. Уся губернська, військова, релігійна та дворянська верхівка зібралася, щоб висловити свою повагу Д.Толстому. Під час цієї поїздки міністр зустрівся з делегацією від місцевої влади та земства Глухова, яка успішно клопотала про відкриття вчительського інституту, погодившись подарувати для закладу будівлю вартістю 20 тис. руб.⁶¹ Натомість у 1875 р. міський голова Керчі Є.Ханджопуло безрезультатно просив про відкриття реального училища. На той час уже було вирішено питання на користь Севастополя⁶². Зате в Миколаєві міністр сам висунув ініціативу щодо відкриття вищого технічного училища, яку вдалося частково реалізувати лише 1902 р. у формі середнього механіко-технічного училища.

Здебільшого очільник відомства під час регіональних поїздок потрапляв у коло відданих чиновників та вислуховував хвалебні відгуки. Натомість невдоволення Д.Толстого викликало подання двох колективних звернень під час візиту до Харкова у жовтні 1870 р. Підписанти (понад 200 осіб) просили посприяти реорганізації жіночих середніх закладів освіти «в реальні, із програмою, пристосованою до університетського курсу» та клопотали «про допущення жінок до навчання в існуючих університетах». У відповідь Д.Толстой підкреслив відсутність такої «потреби для загальних державних цілей»⁶³.

⁵⁶ Приём г. министром народного просвещения гг. профессоров и преподавателей Харьковского университета // Там же. – Санкт-Петербург, 1870. – Т.149. – Отд.4. – С.1.

⁵⁷ Щетинина Г.И. Университеты в России и устав 1884 г. – С.55–56.

⁵⁸ Протоколы заседаний совета Императорского Харьковского университета и приложения к ним. – 1871 г. – №4. – Х., 1871. – С.91–92, 123–125.

⁵⁹ Посещение Черниговской духовной семинарии Дмитрием Андреевичем Толстым // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям: Часть неофициальная. – 15 октября 1873 г. – №20. – С.361–368; Посещение Дмитрием Андреевичем Толстым духовно-учебных заведений в г. Каменце // Подольские епархиальные ведомости. – 1 ноября 1873 г. – №21. – Отд.2. – С.697–699.

⁶⁰ Речи и статьи графа Д.А.Толстого... – С.5, 8.

⁶¹ Родевич М. Несколько слов об учительских институтах // ЖМНП. – Ч.182. – Отд.3. – С.23–24.

⁶² Севастопольское Константиновское реальное училище. – Севастополь, 1881. – С.7–14.

⁶³ По поводу женского адреса, поданного г. министру народного просвещения в г. Харькове // ЖМНП. – Санкт-Петербург, 1870. – Ч.151. – С.269–274.

У цілому результати освітньої політики Д.Толстого неоднозначні. Статистичні дані формують винятково позитивну картину. За 1865–1880 рр. загальні витрати профільного міністерства зросли з 6,46 млн руб. до 16,78 млн руб. Вражаючі показники росту демонструвала початкова освіта. Кількість нижчих училищ усіх відомств та розрядів збільшилася на понад 16,3 тис. закладів, із них 7,2 тис. – земські однокласні. Ці цифри цілком відображали динаміку, властиву й для українських губерній, де мережа закладів середньої освіти, з певною обумовленою специфікою, також розвивалася прискорено. У 1865 р. в Київському, Одеському й Харківському навчальних округах діяли 28 гімназій. До 1880 р. їх кількість складала 35, а новостворених реальних училищ налічувалося 23. За цей час контингент їхніх учнів зріс майже вдвічі: із 10,36 тис. до 19,63 тис. осіб⁶⁴. Водночас доречно говорити про поступову централізацію контролю в руках призначуваних чиновників (інспекторів, директорів, попечителів), а не колегіальних чи виборних органів (училищні ради, ради університетів, ректори), як це було в першій половині 1860-х рр. На численних прикладах постає картина превалювання заходів російщення та політичної мотивації під час ухвалення рішень про стратегію розвитку певних типів навчальних закладів. Яскраво це проявлялося на Правобережжі України, де урядовою ідеєю фікс було протистояння з польським національним рухом. Тотальна економія казенних коштів менше бралася до уваги в південних районах Одеського навчального округу (насамперед Крим). На Лівобережжі змінювати міністерські освітні плани вдавалося лише завдяки щедрим асигнуванням із боку міської влади, земств та окремих представників дворянства. Така управлінська модель і прагнення до стандартизованих підходів спричиняли деформації мережі навчальних закладів, їх надмірну концентрацію у великих адміністративних центрах (Київ, Одеса, Харків). Як результат, кожна ланка освіти потребувала модернізації, одна реформа змінювала іншу, а метаморфози політичної ситуації надавали їм перманентного характеру.

REFERENCES

1. Bogatova, T.V. (2011). *Aleksandr Abramovich Voskresenskij, 1808–1880*. Moskva. [in Russian].
2. Golovnin, A.V. (2004). *Zapiski dlya nemnogikh*. Sankt-Peterburg. [in Russian].
3. Grebtsova, I.S. (2017). Odesskij period deyatelnosti popечitelja uchebnogo okruga S.P.Golubtsova. *Visnyk Odeskoho natsionalnoho universytetu. Seriya "Bibliotekoznavstvo, bibliografiznavstvo, knyboznavstvo"*, 22 (vol.1), 97–108. Odesa. [in Russian].
4. Kholmogorova, E.S., Kholmogorov, M.K. (1998). *Vitse-imperator*. Moskva. [in Russian].
5. Polishchuk, M.S. (1994). Uchytelski seminarii v Pravoberezhnii Ukraini v druiii polovyni XIX st. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 4, 54–60. Kyiv. [in Ukrainian].
6. Rudnytska, N.V. (2001). Profesiina osvita yevreiv Volyni u XIX – na pochatku XX st. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 6, 123–132. Kyiv. [in Ukrainian].
7. Shchetinina, G.I. (1976). *Universytety v Rossii i ustav 1884 g.* Moskva. [in Russian].
8. Tsyhanenko, L. (2018). Pedahohichna seminarii v Bairamchi: malovidomi storinky pedahohichnoi osvity v Bessarabii (70–80-ti rr. XIX st.). *IV Dunaiski naukovy chytannia: humanitarna osvita v teorii ta praktysti*, 121–124. Izmail. [in Ukrainian].

⁶⁴ Извлечение из отчёта по управлению Киевским учебным округом, за 1865 г. // Там же. – Санкт-Петербург, 1866. – Ч.130. – Отд. II. – С.269–270; Извлечение из отчёта по управлению Одесским учебным округом, за 1865 г. // Там же. – Ч.131. – Отд. II. – С.3–5; Извлечение из отчёта по управлению Харьковским учебным округом, за 1865 г. // Там же. – С.287–290; Начальное народное образование в России / Под ред. Г.Фальборка, В.Чарнолуцкого: В 4 т. – Т.2. – Санкт-Петербург, 1900. – С. XIV; Университеты и средние учебные заведения в 50-ти губерниях... – С.20–39.

Volodymyr MYLKO

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Senior Research Fellow,
Department of History of Ukraine 19th – Early 20th Century,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), mylko_v@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0531-1150>

Modernization of the Education System in Ukraine in the Second Half of the 1860s and 1870s (On the Example of Educational Districts)

Abstract. The aim of the article is to analyze the peculiarities of the management of educational institutions of Kyiv, Kharkiv and Odesa educational districts in the second half of the 1860s – 1870s, particularly the characteristics of modernization changes. **Methodological basis** was formed with historical and systemic (consideration of the studied processes as interconnected, separate types of educational institutions as part of a holistic education system), historical-comparative (clarification of common and distinctive features of ministerial policy on the example of different regions) and historical-genetic (disclosure of managerial changes, description of their causal relationships) approaches. **Scientific novelty** is determined by the study of the specifics of management and modernization of education, the characteristics of the implementation of ministerial policy on the example of educational districts of Ukraine. The emphasis on the peculiarities and consequences of the implementation of initiatives allowed to move away from the common stereotypical characterization of processes from a purely negative perspective and, at the same time, to pay attention to the politicization of decisions. **Conclusion.** The accelerated socio-economic development has formed the society's demand for growth in the network of educational institutions. Getting a good education has been seen as an effective method of self-realization of the individual. Instead, the ministerial course has been under the influence of changing political conjuncture, limited financial resources, the tendency to centralize, and the strengthening of inspections. Russification processes dominated in the Ukrainian regions. On the Right Bank they combined fears of Polish influence. There was more attention to the trade and economic governorates of the South. On the Left Bank there was a high level of initiative of the local community. This contributed to the concentration of educational institutions in large administrative centers (Kyiv, Odesa, Kharkiv) and ineffective decisions about their location in remote provinces.

Keywords: educational district, trustee, gymnasium, real school, inspector, pedagogical education, inspection.